

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд за присъждане на научната степен

„Доктор на науките”,

разработен в

Институт за изследване на изкуствата при БАН

Научна област 8 – Изкуствознание и изобразителни изкуства,

Научно направление: 8.1. – Теория на изкуствата.

Автор: проф. д-р Емануел Стефанов Мутафов

Тема:

„МИТРОПОЛИТСКИЯТ ХРАМ

„СВ. СТЕФАН“ В НЕСЕБЪР И НЕГОВИЯТ ХУДОЖЕСТВЕН КРЪГ:

КУЛТУРЕН КОНТЕКСТ, ИНТЕРТЕКСТУАЛНОСТ И ИНТЕРВИЗУАЛНОСТ”

Автор на рецензията: проф. д.ист.н. Диана Атанасова Радойнова,

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“-Бургас

Научно направление на професура – 3.1. Социология, антропология и
науки за културата

1. Данни за научната биография на дисертанта.

Проф. д-р Емануел Мутафов е квалифициран в следните научни сфери: История на изкуството, Археология, Византология, Балканистика, Епиграфика, Палеография, Лексикография, Нова и най-нова обща история.

Възпитаник е на НГДЕК „Константин-Кирил Философ”, София и на Атински Каподистриев Университет, който завършва през 1996 г. с магистратура по археология и история на изкуството.

Има високо ниво на владеене на 4 европейски езика, на два класически и на старобългарски език.

През 2001 г. придобива научната и образователна степен „Доктор по нова и най-нова обща история“ със защитена дисертация на тема „Европеизация на хартия. Съчинения за живописиста на гръцки език от първата половина на XVIII в.“.

От 2010 г. е доцент по средновековно и възрожденско изкуство.

От 1999 г. работи в Институт по изкуствознание при БАН.

Член е на няколко редакционни колегии на научни списания у нас и в чужбина. Участник е в 8 мащабни научно-изследователски проекта, като на 4 от тях е ръководител/координатор. Четири негови индивидуални научно-изследователски проекта са наградени от чуждестранни научни институции.

Преподавател в СУ „Св. Климент Охридски“ по дисциплините: „Странознание на Гърция“, „Практически гръцки език“, „Увод в гръцкия език“, „Проблеми на поствизантийската археология“ (и в НБУ), „Късноантично и византийско изкуство“ и „Съвременно гръцко изкуство“ в периода от 1996 г. до настоящия момент.

Научен ръководител е на трима докторанти, като единият от тях вече е успешно защитил своята научна и образователна степен „доктор“.

2. Данни за дисертацията и автореферата.

Дисертационният труд на проф. Емануел Мутафов „Митрополитският храм „Свети Стефан“ в Несебър и неговият художествен кръг: културен контекст, интертекстуалност и интервизуалност“ е разгърнат на 407 страници.

Структурата на дисертацията е балансирана: кратък предговор, в който авторът изяснява личната си ангажираност по избраната тема на изследването, уводна глава „Историографски преглед на проблематиката, принципи и задачи на изследването“, мащабен фрагмент на изложението, което е разпределено визуално и логически в четири глави:

„Интертекстуалност”, „Интервизуалност”, „Интервизуалност, интертекстуалност, рецепция, или Логосът в един митрополитски храм и неговият художествен кръг” и „Проблеми в интерпретацията на паметника и неговият контекст”. Следва „Заключение”, както и още няколко допълнителни информационни фрагмента: „Списък на илюстрациите”, „Приложения”, „Иконографски индекс” и „Библиография”, която съдържа 335 заглавия, както и резюме на дисертацията на английски език.

В неговата цялост дисертационният труд представлява близък и прецизен научен фокус, който подлага на анализ епиграфската култура на един от емблематичните обекти на Старинен Несебър, включен в списъка на световните културни ценности на ЮНЕСКО – митрополитския храм „Свети Стефан”. Тази локусна прецизност се съчетава с валенции към множество културологични, философски, теологични, етнологични и антропологични сфери и по този начин Мутафов постига една семантично-интерпретационна многопластовост на текстуалния анализ.

Освен че интерпретира богатата епиграфска емпирия в една многомерна холограма на историчен, художествен и теологичен контекст, той борави също така и с множество темпорални фиксации на основния обект на работата си. Не бива да бъде отминат без внимание и фактът, че прокарването на съпоставителни оси към други подобни архитектурни и богати на епиграфика православни паметници в Гърция, Албания, Сърбия, Турция и в други български региони позволяват на автора да създаде един общобалкански културен модел, в който всеки обект от този тип има своите закономерни релации с други подобни, но и своите уникални специфики.

В УВОДА синтезно е представен основният кръг от проблеми, които ще представляват фокусите на научния интерес на автора в текста:

1/ Логосът – една от най-сложните философски концепции, валоризирани и в изкуството, въплъщаващ взаимовръзката между слово и

образ като същностни онтологични прояви на духовното. Авторът надхвърля множеството (някои от тях доста противоречиви и оспорващи се една друга) концепции за Логоса, като успява да избегне тясното му еднозначно тълкувание, откривайки връзката му с адресата и средата и интерпретирайки го през призмата на модерните понятия за интервизуалността и интертекстуалността.

2/ Новата митрополия „Св. Стефан“ като еманация на високата култура на Несебър – град, който най-утвърдените специалисти по средновековна история трактуват като „втори по важност църковно-религиозен център след Цариград в балканските владения на Византия” (акад. В. Гюзелев) или като „българската Равена“ (П. Стефанов).

3/ Интерпретация на богатата културна история на Несебър през османския период на базата както на вече известни и експлоатирани в науката, така и на нови, непубликувани надписи и извори, които позволяват реконструкцията на уникалната религиозна култура на Южното българско Черноморие и на огромната роля на центрове от типа на Новата митрополия в Несебър, емисиращи святост и регулиращи културната идентичност на местното население.

4/ Научно-обосновани хипотези за съществуването и използването на ерминия от типа на Данииловата на Балканите още през XVI в., които се появяват и в по-ранни публикации на Мутафов, но тук са доказани по безспорен начин.

В уводната част също така коректно са посочени целите и задачите на изследването, както и основните научни принципи и методи, към които възнамерява да се придържа авторът. Надлежно и с коректни отпратки са изяснени базисните за работата понятия *интертекстуалност*, *интервизуалност*, *висока култура (изкуство)*.

Поначало изследователските цели и задачи на автора са заложили за осъществяване в широката координатна рамка на триангулацияния комплекс

от методи, толкова приветстван (, а и наложителен и очевидно ползотворен) напоследък в научната методология: методът на историко-антроположкото изследване, на историко-културална реконструкция, епистемологичен анализ, описателно-индуктивен метод, интерпретативен подход, ретроспективно изследване, чието комплексно използване позволява постигане на един кроскултурален метаанализ на същността, ролята и мястото на митрополитския храм „Свети Стефан” и на други подобни нему обекти на високата християнска култура в Балканския свят за съхраняване християнската идентичност и на самочувствието и цялостното възпроизвеждане на типа регионална общностна култура.

Намирам за изключително удачно и необходимо решението на Мутафов **Първа глава – „Културен контекст”** да бъде ориентирана към проследяване на историографските данни за наистина славното минало на Несебър. Освен че е проследена историческата хронология на важни събития в неговото хилядолетно съществуване, на административните му, демографски, политически и икономически промени през вековете, иновационно и с отлично познаване на средновековния език, използван в града, е разгледан един от най-важните източници за неговото минало – Месемврийската кондика. Този исторически преглед включва ретроспективни моменти в по-далечно минало, но това е необходимо, за да се постигне логическа последователност на изложението и да се разбере особено важната роля на ред културни, образователни и религиозни институции в живота на градския социум. Всъщност предлаганият тук нов прочит на Месемврийската кондика е единственият от началото на ХХ в. досега и разкрива доста нови хоризонти за бъдещи изследвания.

Втора глава – „Интертекстуалност” представлява пространна и много изчерпателна съпоставка на епиграфиката и иконографията на „Свети Стефан” с други подобни архитектурно-религиозни обекти по българските земи и Балканите. Изследователските усилия на автора са

иновативни и защото разглеждат теренните емпирични данни като *изобразителен език*, чрез който става индивидуалният, но и подчинен на определени религиозни прескрипции „изказ” на иконописци и пичачи от конкретната епоха и регион. Изключително продуктивно и оригинално е интерпретирането на този „изказ” като иконографска програма, която не съществува „сама за себе си”, а е активно въздействаща и взаимодействаща с конкретната общност-реципиент. С този начин на изследване на изворовия материал се мултиплицират акцентите на изследването: не само и не единствено върху творческия резултат, а и върху самия процес на художествено творчество, който в множество досегашни изследвания от този тип остава маргинален. Въпросите, които проф. Мутафов (си) задава: кой извършва избора и действието по изписване на епиграфиката в религиозните сцени на храмовете, кой „контролира и коригира” пишещия, получават логически издържани хипотетични отговори за нивото на образование и на културата като цяло в изследвания терен.

Трета глава – „Интервизуалност” прави паралели с изобразителни школи и творци на религиозно изкуство и надписи, станали в известен смисъл еталон в източно-православния свят. Тук отново впечатлява обръщането на автора към една не толкова често експлоатирана визия в изкуствознанието – от творчеството – към твореца, към неговите индивидуални и специфични способности, предпочитания, равнище на подготвеност и желание да транслира естетически, емоционални и когнитивни ценности към своята предполагаема аудитория.

За мен като антрополог и етнолог най-впечатляваща е **Четвърта глава – „Интервизуалност, интертекстуалност, рецепция, или Логосът в един митрополитски храм и неговия художествен кръг”**. Тук авторът успява много осезателно да „надскочи” тесните рамки на интерпретиране на обекта единствено като комплекс от декоративни и канонични художествени решения и да го впише в широк антропологичен и

културологичен хоризонт чрез създаване на един „виртуален” модел на общност от локални реципиенти, които са били в състояние да „разкодират” сложните и, както ги нарича авторът, „изискани” послания на иконографската визия и епиграфиката на Новата митрополия в Несебър.

Анализирано е историческото създаване и ролята на отделните елементи в цялостния художествен текст, като какъвто може да се протълкува Новата митрополия в Несебър, като непрекъснато се търсят релации със социалната значимост и важните културни емисии, изпращани от сградата, екстериорните и интериорните ѝ елементи, от изобразените религиозни сцени и от епиграфските надписи. Проследена е и историята на съхраняваните в храма свети мощи, информацията за които се публикува и коментира за пръв път в този научен труд.

Пета глава „Проблеми в интерпретацията на паметника и неговия контекст” представлява своеобразно смислово продължение на предходния дисертационен фрагмент, като концентричните кръгове на художествена, културна и антропологична семантизация се разпростират и върху други емблематични религиозно-култови сгради в своеобразно очертания етно-специфичен регион около днешния Бургас – църквите „Свети Спас” и „Свети Георги Мали” в старинния Несебър и „Света Анастасия” на едноименния близък остров. В тази глава се интерпретират спецификите на иконографската програма на художниците и на поръчителите в различни религиозни обекти, търсят се валенции към други изобразителни решения в Балканския свят. Авторът изразява хипотезата, че при своя избор творците са опират на Ерминия, чийто прототип вероятно е създаден в Крит в края на XV в., и навярно преписан и експлоатиран от творците на Балканите в края на XVI в. В рамките на научната коректност проф. Мутафов изразява хипотезите си внимателно, отчитайки „данъка”, който творците отдават на спецификите на местната енория, на нейните предпочитания и на нейния културен хоризонт.

В **Заключението** синтезно, прецизно и есенциално са представени резултатите от разположеното върху почти 400 страници изследване на Мутафов. В него, освен надлежно изброените от автора във финалните страници приноси моменти, бих открила като особено иновативна и оригинална авторовата концепция, която преминава буквално като смислова ос през целия текст – представянето на Новата митрополия в Несебър като своеобразен мост между етноси, култури, светове от компетенции, философски и религиозни концепции и емоции. В цялата дисертация авторът търси и намира не само регистрациите на религиозни изображения и текстове в храмът „Свети Стефан в Несебър” и други подобни нему в източно-православния културен кръг, но и социалните функции и културално-антропологичните въздействия на конкретния тип изкуство.

3. Научни приноси.

Научните приноси на докторския труд на проф. Емануел Мутафов „Митрополитският храм „Свети Стефан” в Несебър и неговият художествен кръг: културен контекст, интертекстуалност и интервизуалност“ са безспорни. Те могат да бъдат синтезирани в следните пунктове:

- Иновативно е интерпретирането на понятието *логос* в религиозната култура на конкретния изследван терен, разглеждано като равнопоставеност на изображение и текст, извеждането на това понятие от неговата философска и богословска „самодостатъчност” и обръщането му към евентуалната общност-реципиент.
- За пръв път в българското изкуствознание се извършва цялостно представяне на епиграфските данни, регистрирани в храма „Свети Стефан” в Несебър и са направени нови разчитания на надписи в няколко други църкви от региона, като се въвеждат в научно

обръщение и още ред ктиторски и посветителни надписи от икони, църковна утвар и лапидарни паметници.

- Изведена е хипотезата за ролята на т.нар. „висока култура” в социално-антропологичния живот на несребърската градска общност, като доказването ѝ е базирано върху широка база от икономическа, демографска и културална фактология.
- Приносно е представянето в оригинал и с превод на новобългарски интерпретираните в текста епиграфски надписи, както и назоваването им, срещано в характерните за изследваната епоха иконографски наръчници, а не според по-късно създадена таксономия.
- В дисертацията за пръв път намират своето темпорално уточнение някои тези на проф. Мутафов, а именно, че: че текст от типа на Ерминията на поп Данаил се използва от зографи на Балканите още през XVI в., че Несебър не се превръща в художествен център в края на XVI и началото на XVII в., както и се извършват по-точни датировки на художествени интериорни решения на някои близки местни църкви като островната църква „Света Анастасия” и „Свети Георги Мали” в Несебър.
- В дисертацията се извършва съвременен прочит на съдържанието на прочутата Месемврийска кондика, която е базов изворов документ за историята и културата на Южното Черноморие – нещо, което не е правено след първото ѝ въвеждане в научно обръщение през 1906 г.
- Приносно е научното изследване на акумулирането и промените в местната мартирологична традиция, съпроводено с пионерска визуализация (фотографии) на изнесените през 1925 г. мощи на няколко светци.
- За пръв път се изразяват и доказват хипотези, свързани с иконографията и епиграфиката на Новата митрополия в Несебър,

като тезата за посредничеството на константинополско художествено ателие в избора и стилистиката на изображенията, както и уточняване на ктиторите и зографите на храма.

- Дисертацията има и дидактична стойност, тъй като всички епиграфски елементи в изследването са представени в оригинал, в нормализиран вид и с превод на новобългарски, като се предлагат оригиналните названия на сцените и композициите и как те се появяват в използваните през епохата ерминии, с което текстът ще бъде важен справочник за изучаващите християнско изкуство и иконография, които не владеят гръцки и църковнославянски; доуточняването на някои неправилно разчетени досега надписи също има образователен характер; въвеждането на нецитирана досега литература за част от надписите (като публикация на Сп. Ламбру от 1924 г.), която досега не е включвана в Корпусите на Института за изкуствознание.
- За реконструкцията на историята на Южното Черноморие е важно например разчитането на монограма на Иван Александър от църквата „Св. Теодор“, както и уточнението на надписа от мраморния купел под престола на църквата „Св. Стефан“ в Несебър (приложението с надписи върху камък към труда е изцяло приносно и далеч надхвърля заявения в заглавието период!), връзката между античния гръцки полис и същия град през османската епоха и пр.

4. Публикации и участия в научни форуми.

Проф. Мутафов доказва трайния си и задълбочен научен интерес към набелязаната в дисертацията тема с множество вече публикувани през годините научни изследвания. Той последователно и неотклонно изследва източно-православната християнска иконография и епиграфика и вписването ѝ в широк културен и

социално-антропологичен контекст като автор на 7 цялостни монографии или на отделни глави в тях, на близо 60 научни студии, статии и съобщения, публикувани в реферирани в световната система научни издания, на 35 студии, статии и рецензии в нереферирани научни издания, на 15 представителни онлайн-научни публикации, както е и съставител и научен редактор на няколко тематични сборника.

5. Заключение

Процедурата на проф. Емануел Мутафов съответства на всички нормативни изисквания на ЗРАСРБ. Трудът му е впечатляващ с оригиналността на избраната тема, прецизното представяне на теоретичните концепции и внушителния обем на акумулираната фактология, с коректността на направените научни синтези и изводи, както и с научните си приноси към общата епистема на българското изкуствознание, към историята на българската и балканската източно-православна християнска култура и към нейното социално-антропологично осмисляне.

Това ми дава основание убедено да препоръчам на високоуважаемото Научно жури да присъди на проф. Емануел Стефанов Мутафов научната степен „доктор на науките” в научна област 8 – Изкуствознание и изобразителни изкуства, научно направление: 8.1. – Теория на изкуствата, за разработената от него дисертация на тема „Митрополитският храм „Свети Стефан” в Несебър и неговият художествен кръг: културен контекст, интертекстуалност и интервизуалност”.

16.02.2022 г.

.....

(Проф. д.ист.н. Диана Радойнова)

